

Yeni Tüketim İlişkileri İçinde İpek Hereke Halısının Dönüşümü

Pınar Karababa Demircan*

* Dr. Öğretim Üyesi, Beykent Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, pinarkarababa81@gmail.com

Özet

Bu makale Türkiye'nin dünyada ismini duyurduğu ticari öğelerden biri olan İpek Hereke halısının tarihini, dönüşen emek süreçleri ve metanın dönüşümü üzerinden tartışıyor. Bu kapsamda Hereke'de sanayinin ilk kurulduğu ve kasabanın İstanbul için bir uydu üretim merkezi hâline geldiği ilk dönemden başlayarak özelleştirilme dönemi, piyasanın Çin ve Pakistan'a kaymasıyla üretimin düşmesi ve bugün gelinen tekrar uydulaşma çizgisinde halı, hem bir ürün hem de bir mekân olarak geçirdiği süreçler üzerinden inceleniyor. Makale Walter Benjamin'in sorgulamalarına dayanan bir hayalet yapı okumasıyla değişen ekonominin eski simgelerinin yeni ekonominin ilke ve aktörleriyle geçen yaşamındaki devamlılık ve çelişkilere odaklanıyor. Halının mekânsal dönüşümünü kent coğrafyasında da tartışabilmek için hem halının değişen coğrafi ve ticari ilişkiler içindeki çelişkili konumu hem de meta olarak üretilmiş bir mekân olarak halı farklı boyutlarıyla ele alınıyor.

Anahtar kelimeler: İpek Hereke Halısı, dokumacılık, tüketim, toplumsal-mekânsal diyalektik, merkez-çevre ilişkisi.

The Transformation of Silk Hereke Carpet through the New Consumption Relations

Abstract

The present article discusses the Silk Hereke Carpet as one of the commodities representing Turkey abroad, in relation to changing labor processes and the transformation of the commodity itself. In this framework, the carpet is analyzed both as a product and a spatial unit within a historical framework that starts from the first years of the carpet factory in Hereke, which have transformed the town into a satellite of Istanbul, and continues with the privatization of the factory, the devaluation of the carpet as a result of the transition to China and Pakistan based industries, and its present re-satellitization process. Using a reading of phantasmagoria based on by Walter Benjamin's analysis, the article focuses on the continuities and controversies between the old symbols of the economy under transformation and the principles and actors of the new economy. To be able to discuss the spatial transformation of the carpet, both the controversial role of the carpet in relation to commercial and geographical relations under transformation and the spatial features of the carpet itself have been taken into consideration.

Keywords: Silk Hereke carpet, carpet weaving, consumption, socio-spatial dialectics, center-periphery relations.

Giriş

Okuyacağınız çalışma insanın, insan emeğinin, kentlere dair üretim ilişkilerinin dönüşümüne dair daha geniş çaplı ve hâlâ devam etmekte olan bir araştırmanın ilk sonuçları üzerine odaklanıyor. Araştırmanın genel çerçevesi, yeni tüketim esaslarına uymayan bir ürünün ve bu ürünü ortaya çıkaran emeğin tarihsel süreçteki dönüşümlerini incelemek üzerine çizildi. Bu çerçevede seçilen ürün olan halıya bakıldığında üretim ilişkilerinin modernite öncesinden devralındığını ve doğanın dönüştürülmesinden tüketilmesine giden çizgide mekânsal çentikler bırakan bir özelliğe sahip olduğunu görürüz. Türkiye'nin üretim hikâyesi açısından halı, özellikle de ipek halı, ülkenin dünya pazarında ve turizm alanındaki varlığının bilinen öğelerinden olduğu kadar bir tarihle ve içinde yaşanan coğrafyayla aidiyet kurmanın sembollerinden biri. Modern hayatın hem tetikleyicisi hem de —yabancılaşmayı üretme anlamında— çıkmazı olan sanayi sonrası üretim ilişkilerinin içinde halı ve dolayısıyla halı üretimi ve tüketimi de büyük bir dönüşüm geçiriyor. Halının ilk yaşamı tamamen doğal malzemenin el emeğiyle dönüştürülmesine dayansa da sanayileşme sürecine adaptasyonu ilginç bir biçimde hızlı gerçekleşiyor.

Halı piyasadaki öneminden ötürü mekânsal olarak modern hayatın yerleşmesinde —en azından Hereke (Kocaeli) ve İstanbul arası ilişkilerde— bağlayıcı rol oynayan bir ürün. Buna ek olarak üretim ilişkilerinin meta üzerine getirdiği geçicilik ve hızlı tüketilir olma diktesinin dışında yer alıyor ve bundan dolayı hem birinci ve ikinci el tüketimi hem de eski halı ve ipliklerin yeniden kullanımıyla yeni bir ürün olarak satışa sunulmuş hâlleri piyasada mevcut. Satışları giderek düşse de el dokuması halıların piyasada hâlâ önemli bir konumu var; tezgâh sayıları azalsa da ya ikinci el olarak ya da sipariş üzerine dokutularak kişiye statü sağlayan bir meta olmaya devam ediyor. Bunlara ek olarak orijinal dokumaların gerçekçi bir taklidini oluşturmak üzere sentetik malzeme ve makine işçiliğini el dokuması olarak göstermeye çalışan bir başka üretim de mevcut.

Halı bir dokuma olarak pek çok yer, biçim ve tür üzerinden ele alınabilecek bir ürün. Dünya'da halı üzerinden de tanınan bir ülke olarak Türkiye'nin pek çok yeri, farklı biçim ve türde halılarıyla meşhur. Dokuma biçimleri kullanılan malzemenin türüne göre —yün veya ipek— çeşitlilik gösteriyor. Yukarıda bahsettiğim ilişkileri ele almak için bir sınırlama yapmam gerektiğinde tarihsel süreçleri daha keskin hatlarıyla görebileceğim hem coğrafi hem de niteliksel bir sınırlamaya gittim. Halının üzerinden gelişen mekânsal ilişkilerin tartışılmasında da görüleceği gibi Hereke halısı ile ilgilenmek bu coğrafi sınırlamayı sağladı. Öte yandan Hereke halısının sadece Hereke'de dokunmaması —ya da daha geniş kapsamıyla herhangi bir halıya yapılan coğrafi atfın aslında daha çok bir bölgede üretilen ve her yere taşınabilen motiflerle ilgili olması— niteliksel bir sınırlamayı da beraberinde getirdi. Yine de Hereke'de hâlâ dokunan halılar üzerinden bakıldığında, Hereke'nin hem başlangıçta halı üretimiyle ilgili olmayan bir mekân olması ve sonradan emek süreçlerinin bunun üzerinden var edilmesi hem de İstanbul'la kurulan ilişkilerin üretim ve emek süreçlerine getirdiği açılım ve uydulaşma bu coğrafi sınırı araştırma konusu için verimli de kıldı.

Niteliksel sınırlamaya geldiğimizde ise yaptığım mülakatlar beni yukarıda bahsettiğim motiflerle alakalı farklılığa ek olarak Hereke'de hem yünden hem de ipektan dokunan halılar arasından ipeği seçmeye yöneltti. Bunun sebebi ipek halının hâlâ el dokuması olarak da, ikinci el olarak da bozulmadan kalması ve dolayısıyla bana bir üretim hattını dağıtmadan sunmasıydı. Yün halı ise aşağıda değineceğim gibi pek çok şekilde değişime uğrayan ve sürekli müdahale edilen bir form olduğu için daha geniş çaplı bir araştırmanın layığıyla yapılabilmesine imkân tanıyordu.

Halının mekânsal ilişkiler bağlamında tartışılması bize farklı, fakat birbiriyle ilişkili mekânlardaki —doğa / kent, kent / kasaba, merkez / çevre, hane / fabrika— üretim ilişkilerini, insan emeğini oluşturduğu ve etkilediği mekânsal çerçevede ve tarihsel zemininde tartışma imkânı sağlıyor. Bu tartışmaların örgütlediği şekliyle makalenin temel meselesi , halının üretim süreçlerindeki ve kentlerin, üretim üzerinden birbiriyle kurduğu ilişkiler içindeki yeri ve sentetikleşmeye geçişin bu ilişkiyi nasıl dönüştürdüğü.¹

Yöntem ve Sınırlılıklar

Araştırma sahası için kartopu örneklemeyle görüşmelere satıcılar üzerinden başlamam ve bir süre onların yönlendirdiği kişilerle görüşmem gerekti. Kartopu örnekleme belli bir ağıın içinden bir eyleyene ulaşip onun aracılığıyla ağda yer alan başka eyleyenlere ulaşmayı sağlayan bir yöntemdir (Faugier ve Sargeant, 1997). Kartopu örnekleme bir yandan kapalı gruplara erişmeyi sağlarken, bir yandan da araştırmanın belirli bir çevreyle sınırlı kalmasıyla sonuçlanabilir. Bu sebeple mülakat veren kişilere tek bir kanaldan erişmemeyi seçtim. Böylelikle hem halı üreticileri, satıcıları, tamircileri hem de ipekçiler gibi farklı gruplarla görüşebildim.

Araştırma sahası Kapalıçarşı'da başladı. Kapalıçarşı Yönetim Kurulu benim pek çok halı satıcısına erişmemi sağladı. Başlangıç için Kapalıçarşı'yı derli toplu bir saha sunmasının ötesinde, tarihsel ilişkilere baktığımızda hem halı satışı için hem de Hereke-İstanbul arasındaki halı trafiği için kilit noktalardan biri olması sebebiyle seçtim. Kapalıçarşı'da gelişen ağın peşinden saha, Çemberlitaş ve Bâb-ı Âli Çarşısı'na açıldı. Hereke sahası ise Hereke daha sınırlı bir coğrafya sunduğundan aracısız bir şekilde , doğrudan esnafla irtibat kurularak gerçekleşti.

Meta ve Mekân Olarak Halının Dönüşümü

Araştırma hem Hereke'deki sanayinin kurulması, özelleşmesi ve İstanbul'la ilişkinin kurulmasına dair hikâyeleri toplamayı hem de Benjaminci bir hayalet yapı okumasıyla değişen ekonominin eski simgelerini yeni ekonominin ilke ve aktörleriyle karşılaştırarak devamlılık ve çelişkileri elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda kentsel emek ilişkilerinin verimli incelenebilmesi için halıyı iki türlü tartışmak gerektiğine inanıyorum. İlki halının değişen coğrafi ve ticari ilişkiler içindeki çelişkili konumu. Bu konum ikinci tartışmayı da beraberinde getiriyor. Halı sadece mekâna ve mekânın değişimlerine tabi bir meta olmanın ötesinde kendisi bir mekân olarak üretilmiş bir meta. Değişimler dünya piyasasındaki varoluşunu etkilediği kadar, onun bir mekân olarak varoluşunu da tüketiyor.

Lefebvre mekânı görünür nesneler ve görünmez ihtiyaçların mekândaki ikameti üzerinden tanımlar. Toplumun mekânsal bedeni ve ihtiyacın toplumsal bedeni birbirleriyle üretim üzerinden buluşur (1991). Nesneler bu dönüşen-dönüştüren toplumsal mekân içinde yok olmaya, aşırı tüketilmeye veya taklit edilmeye gidebilen farklı yollardan geçer. Bu çerçevede yitişi ve dönüşümü tartışırken kenti de, insan üretimi nesneleri de doğadan bağımsız varlıklar olarak ya da doğayı yenip yeni bir mekân kurmuş bir insanlık üzerinden

¹ Mekanda Adalet Derneği'nin bu araştırmaya sağladığı katkı, araştırmanın ilk adımlarının sağlam atılmasını, daha uzak kollara ayrılacak bir araştırmanın temelini oturtulmasını ve mekânsal ilişkilere odaklanan pek çok başka araştırmacıyla verimli tartışmalar yapabilmemi sağladı. Bu konudaki desteklerinden dolayı samimiyetle teşekkür ederim.

değil, onunla beraber tartışmak benim için önemli bir tartışma zemini. Lefebvre'in terimiyle *İkinci Doğa*, yani emek ve ürün olan, sıklıkla kent ortamında ifadesini bulan doğa, tarihsel ve mekânsal bağlamından soyutlanmadan tartışıldığında hem ekonomiyle uyumsuz taraflarının törpülenmesi hem de taklit üzerinden bu tüketim biçimi içinde uygunlaşması daha görünür olacaktır (1991, s. 409).

Marx metanın gizeminden bahsederken ürüne atfedilen değerini onu üreticisinden ayırdığı bir süreci tanımlar (1859, s. 47). Bu yabancılaşmanın gerçekleştirdiği üretim Lukács'ın deyimiyle şeyleşmeye varacaktır ve bilincin dönüştürülmesine doğru ilerleyecektir (1972, s. 25). Fakat Soja'nın belirttiği gibi mekân Lukács tarafından şeyleşme sürecine dahil edilen üretimlerden biridir. Kendisinin üretici olarak kapasitesinin tanınmaması bu anlamda tarihsel maddeciliği mekânsallıktan uzaklaştırır (2017, s. 121). Halbuki mekân hâkim toplumsal ilişkilerin haznesidir. Mekânın bedenden başlatılması bu ilişkiyi tükeniştiren çıkarıp insanın üretimindeki dönüşümler üzerinden sömürünün azaltılabileceği bir mekâna doğru ilerletebilecek bir potansiyel sağlar. Gündelik pratiğin ve insanların taktiklerinin doğal süreçlerle iktidarın ve ekonominin baskın karakterinden sıyrılabilmesi bir nitelik kazandırdığı eşitsizlik karşıtı bir mekâna doğru yönelebilecek bir olasılığı bize sunar.

Mekâna Tutunma ve Mekândan Bağımsızlaşma

Türkiye'nin dünya halı pazarındaki adının en önemli temsilcisi ipek Hereke halısı 1843 senesinde İstanbul'daki saraya halı dokunması için Hereke Fabrika-i Hümayûn'nda üretime geçer. Öncesinde Hereke ve civarında halı dokuması bilgisi yoktur; İstanbul'a yakın ve su kaynağının kenarında olduğu için fabrika burada açılmıştır. İran'dan gelen bir usta tarafından İran motifleri ve halı geleneği Osmanlı halısına aktarılır. Sonradan kültürün milleştirilmesi çalışmaları kapsamında Anadolu'nun halı tarihi içinde yer alır. Fabrikanın kurulması Kocaeli ve İstanbul arasında Kocaeli'nin üretim alanında uydulaşmasını başlatır.

Fabrika-i Hümayûn 1933'ten itibaren Cumhuriyet döneminde ilk iki halı fabrikasından biri olarak Sümerbank adı altında işletilir. Bu dönemde dokunan halılar üzerinde Sümerbank ibaresi ek bir motif olarak yer alır. Sümerbank fabrikası Kapalıçarşı'da bir satış ofisi açacak kadar İstanbul'a bağlıdır. Fabrika 1995'te Özelleştirme Yasası kapsamında Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı'na bağlanır. 2018'den itibaren ise Milli Saraylar'ın Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmasıyla saraylar için halı ve perde üretmeye devam eder.

Hereke'de Sümerbank'tan bağımsız olarak çoğu fabrika çıkışlı pek çok atölye 1990'lara kadar işler. Tezgâhlar yakın köylere dağılmıştır. Mülakatlarda 10.000 kadar tezgâhın işlediğinden bahsedilmektedir. Kapalıçarşı ve Eminönü bu dönemde satışların ana merkezi hâlinedir ve halıların neredeyse tümü yurtdışına satılmaktadır.

Hereke hem fabrika ve tezgâhlar hem de liman sayesinde istihdam sorunu olmayan ve ekonomik olarak, İstanbul'a bağlı bir semt hâline gelir. Bu uydulaşmayı sadece bağımlılık üzerinden değil, gelişim açısından da okumak mümkün. Fabrikalar kapanana kadar, bağımsız tezgâhlar da eklenince Hereke kendini geçindiren bir semt olarak yaşar. Fakat kadın emekçilerin bu semtteki durumu tartışıldığında, ev eksenli emek tartışmalarının temelindeki mesele olan görünürlük ve edinilen iş deneyiminin emekçiyi haneden dış dünyaya ne kadar taşıdığı tartışmalı olarak kalır.

1990'lar Hereke tarihine yeni boyutlar kazandırır. O tarihe kadar ekonomik göçlerle sorun yaşanmazken, 1990'larda başlayan göçle birlikte satıcılar fazlalaşır, bu gelişmeyle

beraber kalite düşer. 1990'ların asıl vurucu etkisi 1990 Körfez Savaşı'nın artçı etkileriyle olur. Türkiye'nin dış ticareti zarar görür ve üretim azalır. Yurtdışına satışların düşmesi tezgâhların, atölyelerin ve mağazaların kapanmasıyla sonuçlanır.

Bu dönemi ise sadece satışın değil, metanın ve emeğin niteliğinin değiştiği bir ekonominin etkileri takip eder. Bu etkiler maliyeti düşürmek adına doğadan alınan malzemenin neredeyse düz bir hatla işlenip halıya dönüşmesini sağlayan halı dokuma sürecini sentetikleşmeye, tektipleşmeye ve kendi kendisinin muadili olmaya götürecektir. 1990'ları takip eden yıllarda önce Çin, sonra Hindistan ve Pakistan Hereke halısı üretimine başlar. Çin'de Hereke adında bir köy kurulduğu bile iddia edilir. Aynı senelerde sentetik ipler ve sahte ipek (Çin ipeği / floş) piyasaya hâkim olur. Maliyet yükseldiği için Türkiye'de üretim ciddi anlamda düşer. Çin, Hereke halısı üretimini maliyetten dolayı düşürür ve emek yoğun üretim içeren, ucuz emek üzerinden devamlılığını sağlayan Hereke halısı Pakistan ve Hindistan'da üretilmeye başlar. Benzer sebeplerle ipek Hereke halısının tarihsel kökeni sayılabilecek halılar dokuyan İran, çift düğümünden tek düğüme ve makine tıraşlamasına geçerek daha hızlı ve daha ucuz halıları piyasaya sürer.

Buraya kadarki süreci gözden geçirdiğimizde ucuz halının ve ucuz emeğin formunu bozmaya başladığı bir halı tipiyle karşılaşırız. Aynı zamanda sentetik halı için yaratılan yerel talepler el dokuması halıların satılıp veya kaldırılıp yerine sentetiklerinin yerleştiği bir hane modelini pek çok pazara yerleştirir. Yeni yaşam koşullarının giderek daha fazla yapboz hâline getirdiği daha az nüfuslu ve mekânsal hareketliliği daha yüksek olan haneler için el dokuması halı fazla uzun ömürlü kalmıştır. Değişen evlerin ve pazar taleplerinin —örneğin eşyanın renginin halının rengini belirlemesinin— bir başka yüzü, halı pazarının müstakil büyük evlerin olduğu Amerika ve İsrail'e yönlendirilmesini beraberinde getirir.

Daha geçici ve sıklıkla değiştirilen, mobilyaya uygunluğu kolay sağlanabilen makine halıları Hereke halısının ikinci el dolaşımını başlatır ve değerini düşürürken daha büyük halı ihtiyacı da Türkiye'de dokunan Hereke halısını işlevsiz kılmaktadır. Türkiye'de en büyük Hereke halısı 6 m2 iken, Çin 20 m2'ye varan halılar dokumaktadır. Tüm mülakatlar artık çok az halının dokunduğunu, piyasada satışta olan Hereke halılarının ikinci el olduğunu belirtmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Hereke'nin ilk halı fabrikası ise bugün satış yapmak için üretimden bir anlamda prestij üretimine, Cumhurbaşkanlığı'na bağlı saraylar için halı ve perde dokumaya yönelmiştir. Zaman içinde uydulaşma ilişkisine yeni bir boyut kazandıran bu durum, ipek Hereke halısının Türkiye'nin temsilcisi konumunu pekiştirirken, halı piyasasının canlanmasını beraberinde getirmez.

Yeniden Üretim Olarak *Vintagelaşma*

Halı satıcıları, tamircileri ve ipekçiler ile hem Kapalıçarşı, Çemberlitaş, Bâb-ı Âli Çarşısı'nda hem de Hereke'de gerçekleştirilen mülakatlardaki kişiler, bir yandan halının kayboluşuna dair bir üzüntüyü dile getirirken, bir yandan da halının dönüşümünde pay sahibi olarak konuşurlar. Bulduğumuz noktada hem yün hem de ipek halı üzerinden iki kritik dönüşüm gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki tüketiciliği körükleyen bir piyasa için fazla uzun ömürlü olan el dokuması halının ikinci el yaşamıdır. Bu yaşam içinde yün halı ve ipek halının geçirdiği süreçler birbirinden farklıdır.

Yün halı *vintagelaşma* denen tıraşlama işlemine tabi tutularak ve *patchwork* denen şekilde kesilip başka halılarla birleştirilip müşterinin istediği renge boyanarak ya da minder ve yastık yapılarak yeniden değerlendirilmektedir. Bir diğer kullanımı ise sökülüp halı tamirinde veya antika halı motiflerinin taklit edilmesinde kullanılarak yeniden değerlendirilmesidir.

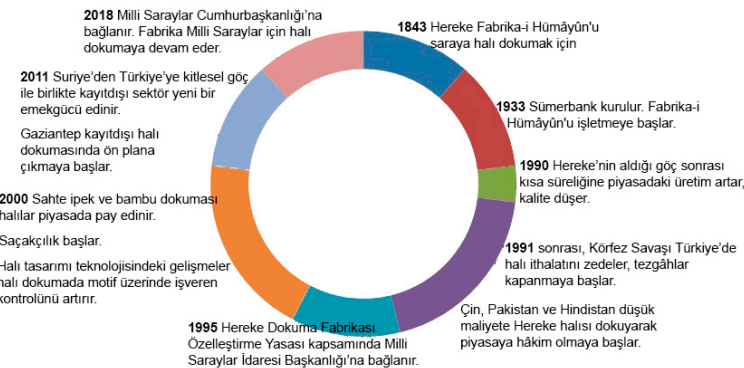
Dokuma bilgisi de kalmıyor, eski halı da kalmaz. Eskiye bulan *patchwork* yaptı, ağarttılar; perdeye uydurmak için boyaya bastı, kesti. Isparta halısı kıymetli değil, onu metrekaresi 4.000'den alıp tıraşlayıp, boyayıp, *vintage* yapıp 20.000'e, 3 kez ilaç yemiş zehirli, yıpranacak halıyı satıyor. Bir gün insanlar doğal bir şey istese... Eski halı arayan orijinal halı bulamayacak (B.S., halı tamircisi, İstanbul, kişisel görüşme, 24 Eylül 2019).

İpek Hereke halısı ise yün halılara kıyasla daha korunmuş bir halı formudur. Yün halı sektöründe satıcı ve üreticilerle yapılan bütün mülakatlar ipek el dokuması halının ikinci el olarak tekrar değerlendirilmek durumunda olduğundan bahseder. Bu anlamdaki ikinci el kullanım bir yandan halının piyasada bahsedilen çelişkili varlığıyla alakalıdır. Halı hem uzun ömürlü, kolay tüketilemeyecek bir ürün olduğundan hem de temel ihtiyaç olmadığından sıklıkla alımı gerekmeyen bir üründür. Ailelerin yeni evlerinde istemedikleri halılar sırtçılar tarafından toplanıp tekrar pazara sunulur, vaktiyle yurtdışına satılmış halılar, artık moda olmaması sebebiyle Türkiye'ye geri döner, ile tekrar satışa çıkarılıp çoğunlukla tekrar yurtdışına satılır. İkinci el olduğu için metrekaresi başına fiyat biçilerek satılmaz. Yün halıya oranla, daha çok duvara asıldığı ve daha kıymetli olduğu için daha fazla korunmuştur.

Yeni Bir Form Olarak Sahteleşme

Bu araştırma açısından asıl kritik olan ikinci dönüşüm ise bahsedilen süreçleri takip eden sahteleşme sürecidir. Bu emek ve ürün arasındaki ilişkiyi tartışmak için bize zor bir zemin sunar. Bir yandan halı dokumacılığı her zaman görünmez olmuş ve dokuyanın değil, satışı yapanın payın büyük kısmını aldığı bir meslektir. Erken yaşta —çoğunlukla çocuk işçi olarak— mesleğe başlanır ve bedenin deforme olmasıyla emekçiye tüketir. Öte yandan bu hâliyle üretimin tümünü dahil ederek ve halıyı mekân olarak okuduğumuzda bir mekânın yaratılmasında söz sahibi olma ve potansiyel dayanışma zeminleri yakalamaya imkân sağlayacak bir ustalık sürecinden bahsederiz. Fakat günümüzde sahteleşme adını verdiğimiz süreç bu payı da ortadan kaldırmaktadır. Bu anlamda ipek halıdaki asıl dönüşüm, floş (Çin ipeği / sahte ipek) ve bambu ile makine halılarının dokunması, el dokuması olarak piyasada yer bulabilmesi için el emeğiyle ipek saçak dikilerek piyasaya sunulmasıdır. 2000'li yıllar Hereke halısının sahte ipek ve bambu ipele makinede dokunmuş, fakat el halısı diye satılan sahtelerinin pazarda pay edinmesinin yıllarıdır. Bu dönüşümleri zaman çizelgesine yerleştirdiğimizde aşağıdaki tabloyla karşılaşırız:

Makine halılarını el dokuması olarak satmak için *saçakçılık* bir işkolu hâline gelir; dokumacı kadınlar makine halılarına ipek saçak dikmeye başlarlar. Kadın ve genç erkekler saçakları dikerek yevmiye kazanır.

Tablo 1.
İpek Hereke
halısı açısından
önemli tarihler.

Türkiye, 2011'de Suriye'den gerçekleşen kitlesel göç sonrasında yeni bir kayıtdışı emek gücüne sahip olur; özellikle Gaziantep ve İstanbul'da saçakçılık mültecilerin de işkolu hâline gelmeye başlar: “Çin diyorlar bahane! Antep halısı çıktı, Çin'i batırdı. Bakalım Antep'i hangisi batıracak?” (İ.A., halı üreticisi, Hereke, 2 Kasım 2019).

Son gelişmelerden önce emekçinin halı işindeki konumuna bakıldığında, üretilen ürünü kontrol edebileceği ve halı örneğinde tezgâha gerilmesinden kesilmesine kadar —kısmen motifler konusunda da— söz sahibi olabildiği bir süreç görülmektedir. Motifler işveren tarafından sipariş edilirler, fakat bir yandan da kadınların her hareketi kontrol edilemeyeceği için isterlerse adlarını bile yazabilecekleri, desenden her sapmanın kontrol edilemeyeceği ifade edilmiştir (Han Halı temsilcisi, Hereke, 2 Kasım 2019). Dolayısıyla potansiyel olarak emek süreçlerindeki konumunu güçlendirebileceği bir emek ilişkisinden daha da görünmez, tamamen kayıtdışı bir konuma indirilmiştir. Bu sürecin sebebi sorgulandığında doğal ürünlerin maliyet sebebiyle ve üretimin azlığından ötürü tercih edilmediği ortaya çıkar:

Yün çok, yünleri toplamıyorlar; yakıyorlar, atıyorlar; kimse almıyor, kırkmaya adam bulamıyorlar. Eskiden yün alacak adam kendi keserdi. Bu sene 25 kuruşa vermişler. Kırk, çuvala koy, taşı. Bir ton yüne 250 TL verecek, 1 tonu 250 liraya taşıyamazsın. Adamlar gözümün önünde yaktı yünleri (B.S., halı tamircisi, İstanbul, 24 Eylül 2019).

Doğa başta öngörüldüğü şekliyle tükenmiş olmasa da, doğanın da üretimine katkı koyduğu halı gibi değersizleşmiş olması, emek süreçlerindeki yabancılaşmayı artırıcı etkenlerdendir. Maliyeti düşüren Çin ve Pakistan gibi emeğin yüksek yevmiye ile çalıştırılmadığı ülkelerde sentetik malzemeye yapılan üretim maliyet ve hız bakımından bulunduğu piyasayı öne geçirmektedir. Fakat tüm değişikliği sadece yasadışı bir süreçle açıklamak mümkün değildir. Aynı zamanda değişen teknoloji ve değişen emekçilik üzerinden de değerlendirmemiz gereken yenilikler de vardır.

Yeni teknolojiler üzerinden bugün dokunan Hereke halılarında desen geliştirmek, renk hâkimiyeti ve desen/rek geçişlerini dokuyucuya aktarmak daha kolay bir hâle gelmiştir. Bu bir anlamda da özgünlük paylarının, emekçinin halıya müdahale payının da aza indirilmesi anlamına gelmektedir. Yeni ipek işleme teknikleriyle daha ince halılar dokunabilmektedir. Çin örneği verilerek 300 kişinin aynı ekrana bakarak düğüm numarasını öğrendiği ve aynı düğümü attığı, yanlış düğümde ceza sisteminin olduğu bir sanayi işçiliği sistemine geçildiği aktarılmıştır (V.D., halı satıcısı, İstanbul, 5 Kasım 2019).

Üretimi ve Mekân İlişkilerini Yeniden Düşünmek

Harvey (2010) yeni teknolojilerin ürünler açısından geldiği noktayı Benjamin'in (1999) önde gelen metinlerinden “Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı” makalesine referansla yeniden değerlendirirken Benjamin'in endişe ettiği geçicilik ve kolay tüketim kavramlarının teknolojik olarak kendilerini daha kuvvetli olarak var ettiğini ifade eder. Bu, üretilmiş ürünün zaman ve mekândan kopuşunun, benzersizlik ve kalıcılık kavramlarının değersizleşmesinin artışı anlamına gelmektedir (2010, s. 24).

Halının günümüz piyasasındaki çelişkili varlığının önemli faktörlerinden biri tüketim ilişkilerinin beklentisinden daha kalıcı olmasıdır. Aynı zamanda halı tek seferlik bir üretilimdir. Her dokunan halı aynı motifleri taşısa bile yegânedir. Bu süreç hem saçakçılıkla hem de teknolojik gelişimin halıyı daha ince detaylarına kadar hesaplanabilir ve kontrol edilebilir hâle getirmesi ile beraber ciddi bir gerileme yaşamaktadır.

Yeni gelinen dönemde ise saçakçılığın ortaya çıkması ise halının üretimini ve halı üzerinden geçim sağlayan mekânları daha büyük bir sorunla karşılaştırıyor. Bu durum bir yandan makine dokuması olan, fakat el dokuması olarak satılan halıyı orijinal bir varlıktan standart bir hâle dönüştürürken üretim sürecini de tamamen görünmez enformal sektöre itiyor. Buna ek olarak mültecilerin de kayıtdışı sektörde saçakçı olarak çalıştırılması sürece yeni bir yasadışı boyut daha ekliyor. Saçakçılığın eklediği fazladan görünmezlikle kentte üretim üzerinden iddia edilebilecek hak da görünmezleşmektedir. Kentlerin birbiri ile ilişkisi üzerinden Hereke-İstanbul arası ilişkilere bakıldığında öncelikle 1843'te başlayan uydulaşmanın bugün sadece saraylara halı ve perde dokuma ve kısmi Hereke halısı satışı üzerinden devam ettiği görülür.

Hereke'nin uydulaşmasını ilk saray hizmetinden bu zamana takip edersek benzer bir noktaya gelindiğini görürüz. Kasım 2019'un büyük haberlerinden biri yabancı bir heyete Cumhurbaşkanı tarafından Cumhurbaşkanlığı Sarayı için dokutulan Hereke halısının tanıtılmasıydı. 33 personelin günde 3 vardiyayla 295 günde dokuduğu 108 m2 halı, yabancı heyete “yerli ve milli” olarak tanıtıldı (*Habertürk*, 23 Kasım 2019). Bu bir anlamda Hereke halısının başlangıç tarihini andıran ve fabrikanın Cumhurbaşkanlığı'na bağlanması ile başlayan bir yeniden bağlanma-uydulaşma sürecinin medyada görünür kılınmasının haberidir.

Benjamin'in ürüne bakışında iki yüzü olan bir hayalet vardır. Bu hayalet hem geçiciliği, tüketimi ve nihayetinde insanın kendini tüketmesini de beraberinde getirebilir, hem de yüzünün diğer yanını dönerse yok olmaya yüz tutan ürün üzerinden de direnebilir. Yapılan bütün mülakatlar halı ile ilgili şimdiki durumu —sürecin içinde yer alsalar da— olumlamayan ve eski halıya özlemi dile getiren mülakatlardır. Bir anlamda Benjamin hayalet yapı (fantazmagori) kavramını artık var olmayan veya toplumsal etkisini yitirmiş mekânların kitlenin bilincinin üretim üzerinden saptırılmasına karşı direnişçi etkisini göstermek için kullanır (1999, s. 8). El dokuması halının hafızadaki özlenen ve sevilen yeri hâlâ bu üretim sistemi içinde yok olmamasını sağlayan etkilerden biri olabilir. Hereke'nin uydulaşma sürecinde kendi kent hakkını savunabilmesi de bu üretimin *vintagelaşma* gibi süreçlerden ve sahte üretimden korunması, dolayısıyla hayaletin canlandırılması üzerinden gerçekleşebilir. Halının hayaleti, aynı zamanda doğala dönüşün konuşulduğu bugünlerde daha doğal, sağlıklı ve doğanın tüketilmemesi üzerinden kendini kuran bir hane yaşamı talebini beraberinde getirebilir. B.S. ile daha önce de alıntılanan mülakat bunun bir örneğidir: “Bir gün insanlar doğal bir şey istese... Eski halı arayan orijinal halı bulamayacak” (B.S., halı tamircisi, İstanbul, 24 Eylül 2019). Fakat yaşamın tümüyle dönüştürülmesi açısından bu direnişçi gücü ortaya çıkarmak üretimin hem halı hem de süreç içindeki konumunu tartışmayı, dolayısıyla mekân ve ürün ilişkisini çelişkileriyle ele almayı zorunlu kılar. Hereke'nin kendi mekânını dönüştürebilmesi, dolayısıyla kent hakkını bu mekân içinde var edebilmesi ancak görünür ve savunulabilir bir üretimi kendi karar mekanizmalarıyla harekete geçirdiğinde mümkün olacak gibi görünüyor. Üretim ilişkilerinin tartışılması atlandığı noktada sadece tüketim anlamında ürünün devamlılığını tartışmak halıya bir güzelleme yapmaktan öte zor olacaktır, çünkü daha önce de belirtildiği gibi halı tam anlamıyla varoluşuna ihtiyaç duyulan temel bir ürün değildir. Halı ancak onu üretenlerin görünür emek süreçlerinde, yani bir yandan mekânsal ilişkilerin içinde görünür şekilde var edilmesiyle kıymetlenebilir.

Bu yeniden bağlanma sürecinde Hereke'nin bir uydu olmadan öte bağımsız bir üretim alanı olması, yeni teknolojiler ve eğilimlerle beraber eski süreçlerdeki tüketici pratiklerin tekrarlanmaması ile birlikte gerçekleşebilir. Bunun da ötesinde doğal malzemenin

devamlılığına ve bunu geliştirecek yeni kolların geliştirilmesine ve halı üretilen mekânların, emekçileriyle beraber kendi üretimlerinde söz sahibi olmasına dair farkındalık içeren bir emek sürecinin oturması doğa-insan-ürün döngüsünde hızlı tüketimin aşındırdığı süreçleri onarabilir. ■

- Benjamin, W. (1999). *The arcades project*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ne 188 metrekaire Hereke halısı. (2019, 23 Kasım). *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/cumhurbaskanligi-kulliyesi-ne-108-metrekaire-hereke-halisi-2542763>
- Faugier, J. ve Sargeant, M. (1997). Sampling hard to reach populations. *Journal of Advanced Nursing*, 26(4), 790-797. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.1997.00371.x>
- Harvey, D. (2010) *Postmodernliğin Durumu*. İstanbul:Metis
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell.
- Lukács, G (1972). *History and class consciousness: Studies in Marxist dialectics*. MIT Press.
- Marx, K. (1859). *Capital: A critique of political economy*. Moscow Progress Publishers.
- Marx, K. (2003). 1844 *El yazmaları, ekonomi, politik ve felsefe*. Eriş.
- Soja, E. W. (2017). *Postmodern coğrafyalar: Eleştirel toplumsal teoride mekânın yeniden ileri sürülmesi* (Çev. Yunus Çetin). Sel.

Mülakatlar

- B.S. (24 Eylül 2019). Halı tamircisi. İstanbul.
- V.D. (5 Kasım 2019). Halı satıcısı. İstanbul.
- Han Halı temsilcisi (2 Kasım 2019). Hereke.
- İ.A. (2 Kasım 2019). Hereke.

